

Dr. Onur Naci Karahancı¹, Dr. Nüket Örnek Büken²

Geliş/Received : 25.02.2017
Kabul/Accepted : 21.05.2017

Öz

Dünyada olduğu gibi Türkiye’de de açlık grevleri pek çok kez yaşanmış ve halen yaşanmaktadır. Sivil itaatsizlik olarak da değerlendirilen açlık grevleri, medikal, legal ve etik alanında hekimlere de büyük yükler getirmiştir.

Bu makale ile birçok kez sağlığın ve biyoetiğin konusu olan açlık grevleri ve açlık grevi eylemcisiyle - hekim arasında başlayan iletişim, etik bakış açısı ile değerlendirilmeye çalışılmıştır. Açlık grevleri başlığında yaşanan zorla besleme, zorla tedavi, hekim yardımlı intihar, sivil itaatsizlik, özerklik ve yeterlik tartışmaları da incelenmeye/ açıklanmaya çalışılmıştır.

Makalede ayrıca Türkiye’de ve Dünyada açlık grevlerinin tarihsel süreci incelenmiştir. Etik açıdan açlık grevleri değerlendirilmiştir. Açlık grevleri ile ilgili yol gösterici olabilecek; mesleki özerklik ve hekimin özerkliği sorunu ile ilgili metinler de incelenmiştir. Açlık grevlerini konu edinen Dünya Hekimler Birliği bildirgeleri de incelenerek, sağlık emekçilerine tüm yönleriyle yol gösterici bir metin hazırlanmaya çalışılmıştır.

Anahtar sözcükler: Açlık grevi, Zorla besleme, Zorla tedavi, Etik ilkeler, Malta bildirgesi, Hekim sorumluluğu, Sivil itaatsizlik

Abstract

As in the World, the hunger strikes have been and are still experienced in Turkey many times. The hunger strikes, which are also considered as civil disobedience, have caused great burden on physicians as well in the medical, legal and ethical fields.

This article has tried to evaluate the communication that started between the physician and the hunger strikers about health and bioethics, with an ethical point of view. The discussions on forced-feeding, forced-treatment, physician assisted suicide, civil disobedience, autonomy and competence that were made within the scope of hunger strikes were also tried to be examined/explained.

In the article, the historical process of hunger strikes in Turkey and in the World has also been examined. From an ethical point of view, the hunger strikes have been assessed. The texts that may be helpful to guide hunger strikes and that are related to professional autonomy and the problem of autonomy of the physician have also been examined. The declarations of the World Medical Association on hunger strikes have also been reviewed and it has been tried to prepare a guiding document for the health workers, which covers all aspects of hunger strikes.

Key words: Hunger strike, Forced-feeding, Forced-treatment, Ethical principles, Malta Declaration, Physician's responsibility, Civil disobedience

Giriş

Birçok alanda ortaya çıkan değer sorunlarına yanıt arayan, değer sorunlarına verilmiş yanıtları sürekli sorgulayan etik ve etiğin çalışma konusunu oluşturan etik ilkeler/teoriler, hekimler için iyi bir yol gösterici olarak kabul edilmiştir (1). Açlık grevlerindeki en büyük sorumluluklardan birisi de sağlık emekçilerine, özellikle de hekimlere düşmektedir. Hekimler, açlık grevcileri ve taleplerini eylemleri aracılığıyla ilettikleri erkekler arasında kalmaktadır. Hekimler kendileri için yol gösterici ilkelere gereksinim duymaktadırlar.

'Açlık grevi, herhangi bir tutum, davranış, uygulama ya da olayı benimsemediğini göstermek ya da bazı isteklerini yetkili kişi ya da makamlara kabul ettirmek ya da belirli bir meseleye dikkat çekmek için vücudun gereksinim duyduğu besin maddelerini kısmen ya da tamamen almayarak aç kalma esasına dayanan bir protesto yöntemidir' (2). *'Açlık grevi yeterlik ve yetkinliği olan bireyin özgür iradesi ile yiyecek ve/veya sıvı almayı reddetme özerk eylemidir.'* (3). Bu eylem süreli, süresiz, dönüşümlü ve dönüşümsüz olabilir.

Açlık grevleri genellikle cezaevlerinde ortaya konulan politik bir eylem olarak karşımıza çıkmaktadır. Meşru protesto kanallarının var olmadığı baskıcı düzenlerde, açlık grevi, mahkum açısından oldukça önemli bir güç gösterme ve protesto biçimidir. Bu tür eylemler medikal, legal ve etik açılardan hekimlere de büyük bir yük getirmektedir. Açlık grevi eyleminin asıl amacı ölmek değil; açlık grevi sürecinde, yaşadığı topluma ve siyasi erke, politik söylem ve isteklerini iletmek ve uygulatmaktır.

Kişinin kendi bedenini, sonu ölümle bitebilecek bir eylemde araç olarak kullanmasının toplum vicdanında yarattığı travma, bazı durumlarda bu eylemin resmi makamlarca bir şekilde (çoğunlukla da zor yoluyla) sona erdirilmeye çalışılması ile sonuçlanmıştır. Kendi iradeleriyle gıda almayı reddeden mahkumlar, kimi zaman resmi makamlarca zorla beslenmiş ve böylelikle de amaçladıkları kamuoyunun oluşmasına engel olunmaya çalışılmıştır.

Diğer yandan, Henry David Thoreau'nun 1849 tarihinde yayınlanan ve sivil itaatsizlik kavramının temellerini atan "Sivil İtaatsizlik Görevine Dair" (On the Duty of Civil Disobedience) kitabından hareketle 1860'larda Gandhi ile pratik bulan "şiddet dışılık" ve "şiddet dışı direniş" felsefesinin

gelişim süreci ve etkileri önemlidir. Haksızlıklara karşı başka hangi yollarla karşı konulabilir? Haksızlıklara karşı boyun eğmek ve ya sosyal bir kaosun içine sürüklenmek ikileminin dışında insanlığın başka bir kurtuluş yolu var mıdır? Başka bir ifade ile baskıya karşı durmanın, şiddet içermeyen ve anayasal düzeni ihlal etmeyen bir yolu/yolları var mıdır? Sorularına yanıt olarak ortaya çıkmış olan bu tür eylemlerde sağlık profesyonellerinin etik ve hukuki sorumlulukları da eş zamanlı olarak tartışılmaya başlanmıştır.

Dünyada Açlık Grevleri ve Sivil İtaatsizlik Örnekleri ile ilgili Tarihsel Süreç

Tarihsel sürece bakıldığında açlık grevlerinin bilinen ilk örnekleri, Roma döneminde Hıristiyanlara yapılan baskıya bir tepki olarak açlık grevine başvurulmasıdır. Roma imparatoru Tiberius'un yakın arkadaşı ve o dönemin avukatı Nerva, Roma'da cinayet ve işkencenin yaygın olmasına tepki olarak açlık grevi yapmıştır (4). Antik Hindistan'da oturma eylemi aynı zamanda verilen zararı ya da adaletsizliği protesto eden bir ölüm orucu oluyordu. Yine Ortaçağ İrlanda'sında eğer biri ona karşı yanlış yaptığınızı düşünür; kapınızın girişinde oruç tutar ve açlıktan ölürse, onun borçlarından siz sorumlu oluyordunuz (5).

Çarlık Rusya döneminde, siyasi hükümlüler açlık grevi başlatmışlardır (6) 1889'da Kara cezaevinde (Rusya) ilk defa kadın açlık grevcileri zorla beslenmeye çalışılmıştır (6).

Açlık grevlerini tekrar canlandırdığı kabul edilen eylemler, İngiltere'de 1909'da, İngiliz süfrajette (kadınların seçme / seçilme hakkını savunan kadınlar) tarafından yapılmıştır (5). Avam Kamarası'nın duvarına Haklar Bildirgesinden bir pasaj yazdığı için mahkum olan M. Dunlop siyasi hükümlü kabul edilmeyince, açlık grevine başlamıştır (6). Cezaevi yönetiminin açlık grevinin 91. gününde M. Dunlop'u serbest bırakarak sonlandırmayı planladığı bu eylem, kadın mahkumlar arasında hızla yayılmıştır. Kapılarının önüne güzel yemekler bırakmak gibi yöntemler de dahil bir çok yöntem denenmiştir. En sonunda mahkeme kararıyla midelerine zorla, burun ya da boğazlarından boru sokularak (nasogastrik sonda ile) yemek verilmeye çalışılmış, bu girişimler ciddi kalıcı hasarlar oluşturmuştur. Yüzlerce hekim bu zorla besleme yöntemlerine karşı çıkmış, protesto etmişlerdir. Dönemin hükümeti, eylemi sonlandırma yöntemlerine açlık grevcilerini birkaç günlüğüne serbest bırakmayı da eklemiş, ancak

birçok açlık grevcisi cezaevlerine geri dönmemiştir.

İrlanda'da, İngiliz işgaline karşı mücadele eden nasyonalistler de açlık grevi yapmış, 1917'de bir nasyonalist zorla beslenme sonrası hayatını kaybetmiştir (5). 1920'de Cork (İrlanda)'un lord olan belediye başkanı 74 günlük açlık grevinin ardından ölmüş ve *'en çok acı verenler değil, en çok acı çekenler kazanacaktır'* ünlü sözü ile hatırlanmıştır (5). 1921'de Taganka Hapishanesi'nde (Sovyetler Birliği) on üç mahkum, özgür kalma talebiyle açlık grevi başlatmıştır.

Bilinen en ünlü açlık grevcilerinden birisi, ilk açlık grevini 48 yaşında yapmış olan ve 17 kez halka açık, sayısız kez de kişisel olarak tekrarlayan Mahatma Gandhi'dir (5). Gandhi (1869-1948) açlık grevi gibi birçok sivil itaatsizlik eylemlerini sıkça kullanmış ve hedeflerinin çoğuna ulaşmıştır.

1970'li yıllar sonrasında, 2. Dünya Savaşının bitmesiyle insan hakları alanlarındaki gelişmelerle beraber, açlık grevleri daha görünür, duyarlılık gösterilir bir eylem halini almıştır. Bu dönemden önce zorla sonlandırma, zorla besleme yöntemleri sıklıkla tercih edilen bir yöntem olmaktadır (7). 1975 yılında Dünya Tabipler Birliği'nin yayınladığı Tokyo Bildirgesi'ndeki açlık grevleri ile açıklık getirmeye çalışmıştır. Ancak Tokyo Bildirgesi açlık grevleri sürecinde hekimler ve diğer sağlık emekçileri için yeterli olmamıştır. Kasım 1991'de Malta'da toplanan 43. Dünya Tıp Kongresi tarafından kabul edilen Dünya Tabipler Birliği Açlık Grevleri Konusunda Malta Bildirgesi deklare edilmiştir.

1970'lerden itibaren İngiliz cezaevlerinde ölüm oruçları yaşanmıştır. 1973 Kasım'ında Brixton Cezaevi'nde İrlandalı mahkumlarca başlatılan grev sekiz ay sürmüş, hukuki ve etik tartışmaların İngiltere'de yoğun bir şekilde yapılmasını sağlamıştır (4). Bu tartışmalar, İngiliz Tabipler Birliği'nde ve 1975'teki Dünya Tabipler Birliği'nin Tokyo Bildirgesinde de yansımaları bulmuştur, 1976'da İrlanda'da iki siyasi mahkum ve 1981'de yine İrlanda'da 10 siyasi mahkum, başladıkları ölüm orucunda yaşamlarını yitirmişlerdir (4). Katolik Kilisesi 1981'deki açlık grevcilerinin, yaptıklarının intihar olmadığına karar vermiştir (5). Siyasi mahkumların talepleri; sivil giysiler giyme, cezaevi işlerini yapmama, diğer mahkumlarla özgürce iletişim kurabilme, kendi

eğitici ve yaratıcı faaliyetlerini örgütleyebilme, haftada bir kez ziyaretçi ve koli kabul etmek şeklinde sıralanabilir (8).

İrlanda'da yaşanan açlık grevlerinde aileler de sürecin içinde aktif rol almış kamuoyu yaratmış, hekimlerden bilgi almışlardır. Bazı ailelerin müdahale talebi, açlık grevcilerinin çok sert tepkisiyle bireyin isteklerinin önüne geçememiştir. 1987 yılında İspanya'da GRAPO üyesi mahkumlar açlık grevine başlamış, İspanya'da hekimlerin ve hukukçuların da dahil olduğu bir tartışma yaşanmış, yerel yöneticiler her türlü itiraza karşın zorla besleme kararı vermiştir. Zorla müdahale edilen bir mahkum hastanede yaşamını yitirmiş, mahkumlara müdahale eden hekim daha sonrasında GRAPO üyelerince öldürülmüştür (4). Yapılan bir çalışma 1972-1982 yılları arasında elli iki ülkede iki yüzden fazla açlık grevi belgelemiş ve bu açlık grevlerinde yirmi üç kişinin öldüğünü ortaya koymuştur (5).

Yakın zamanlarda açlık grevleri İspanya ve Güney Afrika'da yaşanmıştır (4). Johannesburg'da, Kalk ve Veriava adlı doktorlar (1991) mahkumiyet koşullarını protesto etmek amacıyla açlık grevine giden 33 mahkumu tedavi ettiler. Mahkumlar hastaneye kaldırıldığında, Tokyo Bildirgesi'nin 5. maddesi gereğince bilgilendirildiler; zorla yemek yedirilemeyeceği kendilerine anlatıldı. Dr. Kalk, mahkumların yargısız mahkumiyetlerinin bir tür işkence olduğunu öne sürerek, açlık grevinin etkilerinden kurtulan hastaların mahkumiyetlerine geri dönmelerini engellemiştir. Açlık grevcilerinin hastaneden tahliye edilmelerini kabul etmemiştir. (9)

Yakın zamanlarda açlık grevlerinde dünya örnekleri yaşanmış ya da halen yaşanmaktadır. 2005 sonrası Guantanamo Cezaevinde açlık grevleri yapılmış ve zorla besleme yöntemleri de denenmiştir (10). 2012'de Bişkek'teki (Kırgızistan) cezaevinde mahkumlar açlık grevine başlamışlar ve eylemlerinde ayrıca dudaklarını da dikmişlerdir (11).

2013'te California cezaevlerinde açlık grevleri yaşanmıştır. California cezaevlerindeki açlık grevlerine yaklaşık 30000 kişinin katıldığı tahmin edilmekte olup en kalabalık açlık grevi eylemi olarak kabul edilebilir (12). 2015'te Sri Lanka'da çoğu Tamil Elam Kurtuluş Kaplanları üyesi mahkumlar açlık grevi yapmıştır (13). İsrail cezaevlerinde Filistinli mahkumlar defalarca açlık

grevleri yapmış; en yakın 2009'daki açlık grevleri sonlanmış, 2017 Nisan ayında yüzlerce mahkum tekrar açlık grevlerine başlamış, kısmi kazanımlar sonrası eylemciler ara verdiklerini açıklamıştır (14).

Sivil İtaatsizlik Örnekleri ile ilgili Tarihsel Süreç
Sivil itaatsizlik tanımını ilk kez kullanan Henry David Thoreau (1817-1862), Amerika'nın Meksika ile yaptığı savaşın amacının siyahilerin köleliğini yeni bölgelere yaymak olduğunu belirtmiştir. Böyle adaletsizlikler yapan bir hükümeti desteklememek için kelle vergisini vermeyi reddetmiş, cezaevine girmiş ve 'sivil itaatsizlik' makalesini yayınlamıştır. Daha sonrasında yazdığı '*sivil itaatsizlik*' kitabına '*en iyi yönetim, en az yönetendir*' cümlesiyle başlamıştır (15). Doğrunun ve yanlışın ne olduğuna çoğunluğun değil de vicdanın karar verdiği bir hükümet sisteminin var olmasının koşullarını arar. Hükümetlerin insanların birbirlerini rahat bırakmalarını sağlayabilecek bir araç olduklarını ve yararlılıklarının, yönetilenleri rahat bıraktığı ölçüde arttığını ifade eder. Günümüz modern demokratik devletlerinde direnme hakkının aldığı yeni şekil, sivil itaatsizlik olarak tanımlanmaktadır (16). Sivil itaatsizlik, 'zalime karşı direnme hakkı' olarak 4 Temmuz 1776 tarihli Amerikan Bağımsızlık Bildirisinde de yer almıştır (15).

Sivil itaatsizlik eylem türlerinden bazıları; açlık grevi, ağaçlara sarılma, imdat frenini çekme, gizli belgelerin yayımlanması, oturma eylemi, genel greve çağrı, imza toplama, sivil savunma tatbikatında sığınaklara girmeme, otobüslerde ırklara göre oturma düzenine uymama, gizli atom silahlarının planlarını açıklama, çocuklarla el ele vererek yol kesme, yürüme eylemi olarak sayılabilir (15).

Sivil İtaatsizlik, '*şu ya da bu ölçüde adil ilişkilerin var olduğu demokratik rejimlerde, haksızlıklara karşı son bir çare olarak başvuru, anayasayı ya da toplumsal sözleşmede ifadesini bulan ortak adalet anlayışını temel alan, şiddeti reddeden yasadışı politik bir eylem*' (17). olarak tanımlanabilir.

Sivil itaatsizlik kavramından hareketle özellikle sorgulanması gereken temel meseleler şöyle sıralanmaktadır:

- Haksızlıklar karşısında yasal yollar tükendikten sonra, kişisel onuru zedelemekten ve anayasal düzeni yıpratmayacak şekilde bir tavır ortaya koymak olanaklı mıdır?

- Sivil itaatsizlik toplumsal olarak özgürlükleri kısıtlamadan ve şiddete başvurmadan uygulanabilir mi?

- Eğer uygulanabilir ise sınırları hangi noktaya kadardır?

- Haksız düzenlemelere karşı tavır almanın kaynağını hangi yönden tartışmak gerekir? Ahlak mı, vicdan mı, ya da başka bir dayanak nokta var mıdır?

- Sivil itaatsizlik kavramı bireysellikten ve soyut bir referans olmaktan kurtulup evrensel ve genel bir tanıma ulaşabilir mi?

- Yasa ve itaat arasında kurulan dengede var olan yasayı haklı ve geçerli kılan değer nedir?

Bu durumda sivil itaatsizlik olgusunun temel unsurları aşağıdaki gibi belirlenmektedir:

- Yasadışılık,

- Alenilik, hesaplanabilirlik,

- Politik ve hukuki sorumluluğun üstlenilmesi,

- Şiddetsizlik/Şiddetin reddedilmesi,

- Sistemin geneline değil, tekil haksızlıklara karşı olma,

- Ortak adalet anlayışına/ kamu vicdanına yönelik bir çağrı olması,

- Haksızlıklara karşı çifte standart kullanılamaz,

- Eylemin ciddi haksızlıklara karşı yapılması ve haksızlıkla makul bir ilişki içerisinde olmasıdır (16).

Hayrettin Ökçesiz, sivil itaatsizliği '*ilk bakışta yasadışı görünmesine karşın hukuk devletinin kendi düzeltimi ve gelişimi için gereksinim duyabileceği direnme biçimi*' olarak tanımlamakta ve '*ağır haksızlıkların yaşandığı durumlarda şiddet içeren gelişmeler başlamadan sivil itaatsizlik emniyet supabı işlevini görecektir*' (16). demektir. Arendt'a göre ise '*politika şiddeti dışlayan bir insancıl etkinlik olduğundan sivil itaatsizlik, anayasal bir yapı altında şiddet içermeyen politik eylemin kendisidir*' (16).

Rawls'a göre, anayasal bir rejimi işletebilmek için yurttaş, gerekli gördüğü derecede kendi davranışlarını demokratik otoriteye teslim eder. Ancak kendi adalet anlayışını ona teslim etmez (16). Rawls, sivil itaatsizliği, '*demokratik düşüncenin ilkelerine göre vücuda gelmiş siyasi bir formda ortaya çıkabilecek bir sorun/eylem*' olarak tanımlar ve '*özgür bir toplum içerisinde bir protesto tarzı*' olarak değerlendirir (17). Sivil itaatsizliğin yasaya karşı olması onun meşruluğuna gölge düşürmemektedir (17). Habernas'a göre kendinden emin olan her hukuk devleti sivil itaatsizliği, siyasi kültürün zorunlu

unsuru olduğu için normalleşmiş bir yapı taşı olarak algılar (16).

Kamu Vicdanına Çağrı Yapan Bir Sivil İtaatsizlik Örneği Olarak Gezi Parkı Olayları adlı yazısında Dr. Büken şunları söyler: (18).

'Kendisine ortak adalet anlayışını/kamu vicdanını temel alan sivil itaatsizlik ciddi haksızlıklara karşı yapılır. Genel olarak bu edim hukuk düzenine karşı değil, hukuk düzeni içerisinde var olan ya da ortaya çıkabilecek haksızlıklara, hukuk düzeninin bozulması tehlikesine karşı bir araçtır. Günümüzde demokratik hukuk devletinin temel özellikleri ve olmazsa olmazları bellidir; seçme ve seçilme özgürlüğü, ifade ve örgütlenme özgürlüğü, yasa önünde eşitlik, mahkemelerin bağımsızlığı, kuvvetler ayrılığı, kişinin beden ve vücut bütünlüğünün dokunulmazlığı, gelir farklılıklarına karşın insanların kendilerini geliştirme ve gerçekleştirme koşullarının varlığı, azınlık hakları...

Toplumda bağlayıcı nitelikte olan kararların alınması sürecinde bu bağlayıcı kararlardan etkilenecek ya da bu bağlayıcı kararların uygulanmasından etkilenme ihtimali olan tüm kesimler, birey olarak da grup olarak da aktif olarak karar alma süreçlerine katılabilmelidirler. Bu koşullarda sivil itaatsizlik, demokrasinin kendini geliştirmesinin, yurttaşların kendilerini sorgulamalarının bir aracı, atılan adımlar üzerinde bir kez daha ciddi biçimde düşünülmesinin, doğruya bir adım daha yaklaşılmasının olanaklılığı olarak düşünülebilir. Gerçekten de demokratik rejimlerde sivil itaatsizliğin düzeltici bir fonksiyonu vardır. Buralarda sivil itaatsizliğe başvuranlar, karşı çıkılan hükümet icraatının anayasaya, kamu vicdanına, toplumsal sözleşmeye aykırılığını ortaya koyar ve bunun düzeltilmesini isterler. Başarılı olmaları durumunda bu düzelme gerçekleşir ve sistem asli unsurlarıyla işlemeye devam eder.

Ülkemizde sivil itaatsizliğin ne olduğu, hangi eylemlerin sivil itaatsizlik olarak algılanacağı konusunda ne yazık ki çok az yayın vardır. Askerlik yapmayı reddeden vicdanı retçilerin açlık grevleri, öğrencisi olduğu halde başörtüsü nedeniyle üniversiteye alınmayanların 1997'de İstanbul Üniversitesi'nin önünde dört ay süren bir saat oturma eylemi. Susurluk kazasının ardından yapılan "Sürekli Aydınlik İçin Bir Dakika Karanlık" eylemi. Cumartesi Annelerinin 1995-1999 arasında Galatasaray Lisesi önünde yaptıkları

oturma eylemi, Bergama'da Eurogold tarafından siyanürle altın aranmasına karşı 1997'de gerçekleşen eylemler ilk anda aklımıza gelenler... Bu eylemler insanların başka çıkar yol kalmadığını hissettikleri anda başvurdukları bir zorunluluk eylemi, çoğunluğa ve kamu vicdanına yapılan bir çağrıdır' (18).

Türkiye'de Cumhuriyet Dönemi Açlık Grevleri

Bilinen, ses getirmiş ilk açlık grevi Nazım Hikmet'in 1950'de başlattığı açlık grevidir (19). 27 Mayıs 1960 Askeri Darbesiyle tutuklanan Celal Bayar da cezaevinde 2 günlük süreli açlık grevi yapmıştır (20). Bir diğer ses getiren açlık grevi de Deniz Gezmiş, Yusuf Aslan, Hüseyin İnan'ın idam edilmelerinden hemen önce, 1972'de başlattıkları açlık grevidir (21).

1982 yılında dört, 1984 yılında altı ve 1996 yılında on iki kişinin yaşamını yitirmesine neden olan açlık grevleri, ölümle sonuçlanan ilk açlık grevleri olarak sıralanabilir (22). 1984'te başlatılan açlık grevlerindeki talepler de İrlanda'dakilere çok benzerdi; talepler tek tip elbise uygulamasının kaldırılması, işkencelerin sona ermesi, insani ve sosyal yaşam koşullarının düzenlenmesi, siyasi tutukluluk hakkının tanınmasıydı (21). 1985 ve 1987 yıllarında da farklı cezaevlerinde açlık grevleri yapılmıştır.

2000–2007 yılları arasında, F tipi cezaevlerine karşı başlatılmış olan açlık grevi/ölüm orucu eylemlerine yüzlerce kişi katılmış; 48'i cezaevinde, 13'ü tahliye olduktan sonra, 7'si de destekçilerden olmak üzere toplam 68 insanın ölümü ile sonuçlanmıştır (22). Bu süreçte, TTB ve bağlı odaları da sorunlar yaşamıştır. İçişleri Bakanlığınca 2001 yılında, Bursa Tabip Odasından açlık grevleri için giden heyet hakkında '*tabip heyetinin cezaevine geliş amacının, ölüm orucunda bulunan hükümlüleri muayene ve tedavi etmek ve eylemlerinden vazgeçirmek için çaba sarf etmek olması gerekirken; fiziki muayene yapmadıkları, ölüm orucunda bulunan mahkumların eylemlerini destekleyici mesajlar vererek cesaretlendirdikleri, mahkumların mesajlarını dışarı ulaştırma gayreti içinde oldukları...*' denilerek TTB'den soruşturma açması istenmiştir. TTB başvurusu, '*Bu meslektaşlarımız; konu ile ilgili yetkinlikleri olan hekimlerdir ve tüm süreçte TTB Merkez Konseyi ile işbirliği içinde, ülkemizdeki yasalar (Tıbbi Deontoloji Tüzüğü, Tıp Meslek Ahlak Kuralları, Sağlık Bakanlığı Hasta Hakları Yönetmeliği gibi) ve diğer ulusal,*

uluslararası belgeler ışığında, çok özverili biçimde iyi hekimlik yapmışlardır. Aslında anılan yasa ve belgelerde de ifade edilen ve zorunlu olan, gizlilik hakkı, bilgilendirme hakkı, bilgilendirilmiş onam gibi hakların korunabildiği iyi bir hasta/hekim ilişkisinin sağlanabileceği ortamın, yönetimlerce sağlanamamış olmasına karşın ortamdaki herkese yararlı olabilmek amacıyla çabalamışlar, örneğin daha sonra tutanak tutan idari elemanların varlığında bile kişilere hekimlik hizmeti vermişlerdir. Bu özverilerinin karşılığı yoktur, ödül beklemezler, buna karşın, hem de çelişkili tutanaklara dayanarak şikâyet edilmelerini ise anlamamız olanaklı değildir. Türk Tabipleri Birliği Merkez Konseyi; meslektaşlarımızın onurlu hekimlik faaliyetlerini izlemiştir, bizlere ilettikleri raporlara ve onların da elinde olan tüm tutanaklara vakıf olmuştur ve yaptıkları işlemlerde herhangi bir sorun olmadığını düşünmektedir.' şeklinde cevaplamıştır (23). TTB konuyla ilgili yaptığı basın açıklamasında da '...Hükümetler açlık grevlerinde ellerini hekimlerle yıkarlar, sözü İngiliz hekim örgütü tarafından söylenmiş ancak ülkemizde yaşanan ölümlerle birlikte, yaşanan bu ölümlerdeki sorumluluklarını gizlemeye çalışanların çabaları sonucu ülkemizde de karşılık bulmaya çalışan bir söz haline gelmiştir.' sözleriyle tepkisini ortaya koymuştur (24). Bu kez hekimler hakkında adli dava açılmış ve beraat etmişlerdir.

Açlık grevleri bağlamında TTB Merkez Konseyi ve Yüksek Onur Kurulu'na da davalar açılmıştır. 2001 yılında TTB Yüksek Onur Kurulu'na 'intihara ikna etmek' ve TTB Merkez Konseyi'ne de 'amaçları dışında faaliyet göstermek' ten dava açılmıştır. TTB tutumunu '...Öncelikle belirtmeliyiz ki ölüm orucu gibi yaşamı tehdit eden ve hekimliğin temel felsefesine aykırı bir eylem sürecinde hekimlik ahlakının evrensel standartlarını izlemek bir örgüt için en zor görevdir ve Türk Tabipleri Birliği ne yazık ki bu görevi defalarca üstlenmek zorunda kalmıştır. Türk Tabipleri Birliği olayların başından itibaren hem açlık grevini sürdürenlere tıbbi bakım vermeye çalışmış (çünkü tutuklu ve mahkumlar başka bir sağlık hizmet seçeneğini kabul etmemektedir), hem de olayların barışçı bir şekilde çözümlenmesi sürecine Adalet Bakanlığı yetkililerinin izniyle katkıda bulunmuştur. TTB, bu görevlerini yaparken Dünya Tabipleri Birliği Bildirgelerinin kamuoyunca anlaşılması için çaba göstermiştir. Şimdiye kadar Türk Tabipleri Birliği

sözcüleri bu bildirgede yer almayan hiçbir sözcüğü söylememişlerdir. Bütün bu süreç boyunca hem kamuoyunu oluşturanlar hem de devletin ilgili birimleri Türk Tabipleri Birliğinden ölüm orucundakilerin zorla beslenmesine dönük eğilimlere destek olması beklentisi içinde olmuşlardır. TTB, bu beklentiye uygun davranmayınca eleştiri ve suçlama hücumlarına maruz kalmıştır. Bir ülkeyi uygar yapan devletlerin gereksinimleri doğrultusunda davranan örgütler ve kişiler değil, her koşulda yan tutmadan evrensel değerleri ayakta tutmaya çalışan örgütler ve kişilerdir. Türk Tabipleri Birliği hekimlere emir veren değil, çerçeve sunan bir örgüttür. Son olayda sunduğu çerçeve bu konuyla ilgili tek etik bildirgesi olan Malta Bildirgesinin çerçevesidir.' şeklinde belirtmiştir.

2012'de yine birçok cezaevinde yüzlerce kişinin katılımıyla açlık grevleri yapılmıştır (25).

En son 2017'de yüzlerce kişinin katıldığı açlık grevleri 19 Nisan'da sonlandırılmıştır. Tunceli'de bir kişi, oğlunun cenazesinin devlet tarafından kendisine teslim edilmesi için 90 gün açlık grevi yaptıktan sonra, taleplerinin kabul edilmesiyle 26.0.2017 tarihinde açlık grevine oğlunu defnederek son vermiştir (26). Ankara'da bir öğretim görevlisi ve bir öğretmen, Kanun Hükmünde Kararname ile hiçbir gerekçe gösterilmeden haksız ve hukuksuz ihraç edildiklerini belirterek 9 Mart 2017'de açık alanda açlık grevlerine başlamışlardır (27). 23 Mayıs günü tutuklanan iki açlık grevcisi eylemlerine cezaevinde devam etmektedir (28). Tutuklanan öğretmenin eşi ve annesi de tutuklamayı protesto için açlık grevine başlamış, anne daha sonrasında ciddi sağlık sorunları nedeniyle açlık grevini sonlandırmıştır. Öğretmenin eşi halen açlık grevine devam etmektedir. Bu tutuklamaları protesto için ayrıca bir aşçı da 25 Mayıs 2017 tarihinden itibaren aktif çalışma hayatına devam ederek açlık grevine başlamıştır (29).

Açlık Grevlerinde Hekim Sorumluluğu

Tarihsel örnekler değerlendirildiğinde, açlık grevlerinin sağlık emekçileri açısından birçok etik, legal, medikal tartışmayı da beraberinde getirdiği görülmektedir. Bireyin yaşam hakkını her şeyin üzerinde gören ve onu yaşatmak için çalışan hekim, aynı zamanda ölümün sınırına gelmiş ve bilinci kapanmış hastasının, önceden bildirdiği isteğine yönelik olarak nasıl bir eylem içerisinde olmalıdır? Hastaya tıbbi müdahalede bulunmalı

mıdır? Hekimler, insani bir girişim olarak mahkumun yaşamını kurtarmak motivasyonu mu yoksa siyasi erkin iradesini mahkuma kabul ettirmek isteğiyle mi hareket etmektedir? Hekimin kararları etik açıdan nasıl değerlendirilebilir?

Sağlık Çalışanlarının Çifte Yükümlülüğü

Sağlık emekçilerinin hasta yararını gözetme ve adaletin yerine getirilmesi şeklinde çifte yükümlülüğü bulunmaktadır (30). Açlık grevlerinde hekimler için yol gösterici olabilecek ve Türkiye'nin de imzacısı olduğu *İşkençe ve Diğer Zalimane İnsanlık Dışı Aşağılayıcı Muamele ya da Cezaların Etkili Biçimde Soruşturulması ve Belgelendirilmesi için El Kılavuzu (İstanbul Protokolü)* mevcuttur. İstanbul Protokolünde 'sağlık çalışanlarının çifte yükümlülüğü' başlığı açılmıştır (31). Çifte yükümlülükler sağlık emekçileri için bazı ikilemler de doğurmaktadır. Bu ikilemler hukuk kuralları –etik ilkeler arasında olduğu gibi, iki etik ilke arasında da olmaktadır. Çifte Yükümlülüğün Getirdiği İkilemler alt başlığında:

'Etik ile hukukun çeliştiği durumlarda ikilemler ortaya çıkar. Sağlık çalışanlarının, etik yükümlülükleri nedeniyle belli bir yasaya, örneğin hasta hakkında gizli tıbbi bilgilerin açıklanması gibi bir yasal yükümlülüğe uymamalarını gerektiren durumlar olabilir. Ulusal ve uluslararası etik ilkeler açıklamalarında, hukuk da dahil olmak üzere diğer zorunluluklar nedeniyle sağlık çalışanlarının tıbbi etiğe ve vicdanlarına aykırı davranmaya zorlanamayacakları konusunda yaygın bir uzlaşma mevcuttur. Sağlık çalışanları bu tür durumlarda, temel etik kuralları tehlikeye atmaktan ya da hastaları ciddi tehlikeye maruz bırakmaktansa, hukuka ya da yasal düzenlemelere uymayı reddetmelidirler.' (31). denmektedir. Protokol, sağlık emekçilerine; kişinin gizlilik hakkını ihlal etmeden, adalete hizmet eden çözüm yollarını araştırmayı; ulusal tıp birlikleri, sivil toplum kuruluşları gibi güvenilir kuruluşlardan konuyla ilgili tavsiyeler alınmasını önermektedir.

Etik Açısından Açlık Grevleri

Etiği *'Değişik alanlarda ortaya çıkan değer sorunlarını kavramsal düzeyde inceleyen, diğer bir deyişle yeni ortaya çıkan değer sorunlarına ilişkin açık uçlu ve yanıt verilmemiş soruları saptayan ve bunlara yanıt arayan, eski değer sorunlarına karşı oluşturulmuş ve kural haline gelmiş yanıtları ise*

çağdaş gelişmelere göre yeniden irdeleyen felsefe dalı' olarak da tanımlayabiliriz (32).

Etiğin olgulara dört temel yaklaşımı olarak, erdem etiği, yararcılık etiği, ödev etiği ve haklar etiği ele alınabilir. Deontolojik kuramda, ödev etiği temel alınmaktadır ve Kant tarafından kuramsallaştırılan ödev etiğinin söylemleri aşağıdaki gibidir:

Eylemi yapmaya sürükleyen herhangi bir eğilim değil de ödevse, o eylemin ahlaksal değeri vardır Genel bir -(ahlak yasası)-yasa olmasını isteyebileceğin bir ilkeye göre eylemde bulun. İnsanlığı kendinde ve başkalarında hiç bir zaman bir araç olarak değil, hep bir amaç olarak göreceksin biçimde eylemde bulun. Her insanda, insan onuruna saygı göster. Özerklik idesine uygun davran.

Son iki maddeden hareketle, açlık grevi eylemcisinin özerk kararlarına saygılı davranması hekim için uygulanabilir görünmektedir. Ancak ödev etiğinin ilk iki maddesini hayata geçirmek ve empati kurmak isteyen bir hekim için, böyle bir durumda inisiyatif almak anlaşılabilir zorluklar taşıyabilir. Hekimler, bireyin gereksinimlerini geçerli sayarak, beslenmeyi ve tedaviyi ret kararına uyulmasını evrensel bir yasa olarak isteyebilmekte midirler?

'İlkecilik, ahlak felsefesindeki içinden çıkılmaz tartışmalara karşı pratik bir cevaptır. Bu sayede problemlere yaklaşıırken en iyi ahlaklılığı nasıl anlarsınız konusunda anlaşılması güç felsefi tartışmalara girmemizi engeller.' (33) Kötü davranmama, doğruluk, sözünde durma, gerçeği söyleme, sır saklama, eşitlik, gizliliğe saygı, sadakat, özgürlük... gibi birçok etik ilkeden bahsedilebileceği gibi, Tom L. Beauchamp ve James F. Childress, etik ilkelerin de birbirine üstünlüğünün olmaması ve daha yararlı kullanılması için; 'yararlılık, zarar vermeme, özerkliğe saygı ve adalet' olarak dört temel ilke belirtmiş, olgulara ilk yaklaşımda bu dört ilkenin göz önünde bulundurulmasını önermişlerdir. Ancak bazen ilkeler de birbiriyle çatışabilir. İlkeciğe bir diğer eleştiri de şematik, mekanik, özgün durumlarda kullanışsız olabilesidir.

Ahlaki felsefenin akademik geleneği, Plato'dan Rawls'a kadar ağırlıklandırma ve dengeleme ile özellikle ilgilenmemiştir. Bunun yerine, tüm olası ahlak kurallarını daha önceden belirlenmiş bir çizgiye çekme ilkesi aramaya girişmiştir. Klasik sistemde ağırlıklandırma ve dengeleme;

sıralandırma ve anlam yüklemekten daha az önemli görülmüştür. Rawls; yararcılığın en yüksek standart bakımından, tek ilkeli düşünce olduğunu, teoride ağırlıkların düzenlenmesinin fayda ilkesi üzerine kurulduğunu söyler (34).

Biyoetik konusundaki son dönem yayınlara bakıldığında da, sürekli olarak dört ilkenin tekrarlandığı, etik ilke ve kuramların yansız bir biçimde açıklandığı, okuyucuya bunların hepsini mi seçmeleri, yoksa bunlardan birini mi seçmeleri konusunda bir açıklama yapmadıkları görülür (34).

Biyomedikal Etiğin İlkeleri isimli kitaplarında Beauchamps ve Childress, etik teorinin türlerini açıkladıktan sonra, öncelikli bir ağırlıklandırma ya da sıralama vermeden her bir temel ilkenin ağırlığı olmasına izin veren ve kendilerinin 'bileşik kuram-kompozit teori' olarak adlandırdıkları bir kuramı önermişlerdir. Karışıklık durumunda üstün gelen teori her zaman belirgin özellikleri olan belirli bir çerçeveye dayanır (33). Ancak, 'belirli bir çerçevenin özellikleri bir ilkenin ötekine ağır gelmesi için dengeyi nasıl bozar?' sorusunun yanıtı yine de yeterince açık değildir.

Açlık grevlerinde 'yararlılık' ile 'özerklik', hekimlerin doğru eylemi belirleme süreçlerinde çatışabilmektedir. Hekimlerin yaşadığı etik ikilemlerden birisi, *'hekimin öncelikli görevi hastaya yararlı olmak ise, neden hastanın özerkliğine saygı gerekçesiyle sağlıklı bireyin ölümüne yol açabilecek eyleme izin veriliyor?'* sorusuyla karşımıza çıkabilir. Bu sorudan hareketle tüm sağlık emekçilerine ve özellikle hekimlere özerklik kavramıyla ilgili yeni tanımlamalar gerekli/yararlı olabilir: Özerklik, özerk birey, özerk seçim, özerk eylem ve yeterlik.

Özerklik, *'bireyin özgür ve bağımsız olarak kendi başına düşünebilme, kendi hakkında karar verebilme ve bu karara dayanan bir eylemde bulunabilme yeterlik ve yetkinliğidir.'* (32). Yeterlik, *'kendisine verilen bilgileri, yapacağı seçimin anlamını anlayabilme ve bunu dile getirebilmedir'* (32). Özerk birey, *'kendi değer, inanç ve yaşam hedeflerini koruyarak, koşullara uygun biçimde, akılcı-özgür eylem ve seçimde bulunabilen bireydir'* (32). Özerk seçim, *'bireyin, kendi yeterlik ve özgür koşulları içinde akılcı karar ve eylemlerini belirlerken yapmış olduğu seçimdir'*. Özerk eylem ise *'özerk bireyin, özerk seçimde bulunarak ortaya koyduğu eylemdir'* (32).

Özerklik, bireyi toplum çıkarı gerekçesiyle devlet ve siyasi erk baskılarına karşı koruyan önemli bir etik ilkedir. Hekimin-önceliğinin özgür düşünen bireyin kararlarına saygı göstermek olduğu kaçınılmazdır. Yaşanmış deneyimler de göstermektedir ki, siyasi erkler bu ilkeyi zedeleyebilmenin yollarını, cezaevindeki bireylerin yeterliğini tartışarak aramıştır. Yeterliği sorgulanan açlık grevindeki mahpuslar:

'Cezaevinde kalan ve sistemle daha az iletişimi olan birey mi, yoksa sistemin bütün mekanizmalarının içinde olan (iş, maaş, evlilik, para, bankacılık vb...) birey mi daha bağımsız kararlar verebilir' karşı argümanını geliştirmektedir.

Ancak yine de özellikle üyesi olduğu siyasi grupların etkisinde olan ve bağımsız kararlar almasında bu siyasi grupların etkinliği olabileceği kaygısı var olmalıdır. Bu kaygı etik ilkelere de yansımıştır. Bireyin bağımsız karar verebileceği ortam ve koşulların sağlanması gerekliliği, açlık grevleri için belirlenen etik ilkelerde vurgulanmaktadır.

Nüremberg Kodları, 2. Dünya Savaşındaki insanlık dışı tıbbi araştırmalar ve uygulamalar sonrası oluşturulmuştur. Nüremberg Kodlarının ana teması olan aydınlatılmış onam, özerklik ilkesinin alt başlığıdır. Aydınlatılmış onam, hekim ve hasta ilişkisinde güvenin başlangıç ve dayanağıdır (35).

Aydınlatılmış onam bir süreç olarak tanımlanır ve bu süreç, bilginin hastaya açıklanması, bilginin hasta tarafından anlaşılması, rızanın gönüllü olması, hastanın rızayı vermeye yeterli olması ve onam vermesi şeklinde beş basamaktan oluşur. Aydınlatılmış onam süreci, hasta hekim ilişkisine dairdir ve bir hekim açlık grevcisinin bakımını üstlendiği andan itibaren, o kişi hekimin hastası (3) olur.

Diğer taraftan hekimin tek uğraşı hastaları mıdır? Bu süreçte ilk çaba bireyin sağlığını kaybetmemesi ya da eylemini sonlandırması durumunda hiç ya da en az sekelle kurtulmasının sağlanmasıdır. Ancak bu durum hekime bireyin kararına müdahale hakkı ve grev kırıcı tutumda olması hakkını da tanımaz. *'Hekim ya da diğer sağlık personeli açlık grevinin kırılması için herhangi bir baskı yapamaz. Tedavi ya da bakım bu amaçla kullanılamaz.'* (3).

Yol Gösterici Olabilecek Metinler

Hekim antlarının günümüzdeki yansıması *Mesleki Bağlılık Yemini* alt başlığıyla yayınlanan **Cenevre Bildirgesi**'dir. Bu metin Dünya Hekimler Birliği (DTB) tarafından 2.Dünya Savaşı sırasında tıp alanında da yaşanmış olan hak ihlallerinden hareketle hazırlanmıştır. Cenevre bildirgesi insan hak ve bireysel özgürlüklerini vurgulayarak, hasta hekim ilişkisinde her türlü ayrımcılığın ve baskının kabul görmeyeceğini belirten etik ilkeleri ortaya koymuştur (3).

Hekimlere siyasi erklerden en çok eleştiri özellikle Hipokrat andı ve günümüze yansıması olan Cenevre bildirgesindeki 'zarar vermeme' ilkeleri üzerinden gelmektedir (3). Ancak Cenevre bildirgesinin revizyonlarında bireysel özgürlüklere saygı gösterileceği açık olarak belirtilmiştir (3).

Bir diğer eleştiri de, hekimin bireylerin özerkliklerine saygı duyacağını belirterek "eylemsizlik" yolunu seçerse bunun 'hekim yardımcı intihar' ve/veya ötanazi olacağı şeklindeki iddialardır. DTB günümüzde hekim yardımcı intihar ve ötanaziyi eleştiriliyor olsa da, bu kavram ve uygulamaları net bir şekilde özerkliğe saygı ve bu bağlamda açlık grevi eylemlerinden ayırmıştır. '*Hekim yardımcı intihar: ...hekim tarafından geliştirilmiş bir aracın kişiye kullanımının yine hekim tarafından öğretilmesi ile gerçekleşmektedir. Ötanazi gibi, hekim yardımcı intihar da etik değildir ve tıp mesleğinde olanlarca asla uygulanmamalıdır.*

Ancak hastanın tedaviyi reddetmesi temel bir haktır ve hekimin hastanın bu arzusuna hürmet etmesi (ölümüne neden olsa bile) etik olmayan bir davranış sayılmaz.' (3).

'Bir hastanın yaşamının bilerek sonlandırılması eylemi olan ötanazi, hastanın kendisinin ya da yakın akrabalarının isteği ile gerçekleştirilse bile etik değildir. Bu durum, hekimin, hastanın doğal ölüm sürecine izin verilmesi, durumunun hastalığın terminal evresinde izlenmesi yönündeki isteğine saygı duymasına engel değildir.' (3).

Yukarıdaki etik bildirelerdeki tanımlar ve yaklaşımlarla da açıkça belirtildiği gibi açlık grevi eylemi, ötanazi ve hekim yardımcı intiharla aynı değildir. Ötanazi ve hekim yardımcı intiharda hastanın halen var olan ve tıbben tedaviden fayda göremeyeceği bir durum nedeniyle ölüme giden ağırlı acılı süreci hızlandırması isteği ve hekimin de direk ya da dolaylı yardımı vardır.

Ancak açlık grevi eyleminde hekim, öncelikle sağlığın bozulmaması için çaba sarf eder, desteğini bu yönde sunar; ölümcül sonuçların doğabileceği anda, süreci bir bütün olarak değerlendirip, inisiyatif alması istenir (3). Ne eylemcinin ne de hekimin ilk amacı!

İnsan Hakları bildirelerine göre de birey nerde olursa olsun -cezaevlerinde olmak da dahil- özgürlüğünün kısıtlandığı durumlarda da kişi olarak sahip olduğu hakları korunmalıdır (36). Hiç kimseye aşağılayıcı muamele yapılamaz: Bu kapsama bireyin kararlarının, düşüncelerinin aşığılanması, keyfi reddedilmesi, zorla beslenmesi de rahatlıkla girecektir.

'Biyoloji ve Tıbbın Uygulanması Bakımından İnsan Hakları ve İnsan Haysiyetinin Korunması Sözleşmesi Tasarısı: **İnsan Hakları ve Biyotıp Sözleşmesi**'nde aydınlatılmış onam önemli yer tutmaktadır: '*Consent/ muvafakat/ onam (Genel Kural): Sağlık alanında herhangi bir müdahale ilgili kişinin bu müdahaleye özgürce ve bilgilendirilmiş bir şekilde muvafakat etmesinden/onam vermesinden sonra yapılabilir. Bu kişiye, önceden, müdahalenin amacı ve niteliği ile sonuçları ve tehlikeleri hakkında uygun bilgiler verilecektir. İlgili kişi, muvafakatını/onamını her zaman, serbestçe geri alabilir.*' Bireyin bilinci kapansa bile yeterlikle verdiği kararın değerli olduğu, 'önceden açıklanmış istek' başlığıyla vurgulanmıştır: '*Müdahale sırasında isteğini açıklayabilecek durumda bulunmayan bir hastanın, tıbbi müdahale ile ilgili olarak önceden açıklamış olduğu istekler göz önüne alınacaktır.*'

Mesleki Özerklik ve Hekimin Özerkliği Sorunu ile ilgili Metinler

Hekimin özerkliğinde siyasi erkler, açlık grevi eylemcileri, açlık grevi eylemcilerinin aileleri ve (varsa) bağlı buldukları siyasi gruplar baskı unsuru olabilmektedir. Kendilerinin istediği gibi davranmadığında, hekimler bu tarafların bir kısmınca sürekli taciz edilebilmekte ve eleştiri alabilmektedir.

Dünya Tabipler Birliği **Mesleki Özerklik ve Klinik Bağımsızlık Bildirgesi** (Seoul Bildirgesi): '*Mesleki özerklik ve klinik bağımsızlığın merkezi ögesi, hekimin hastalarının bakım ve tedavisinde dış tarafların ya da kişilerin olumsuz bir etkisi olmaksızın kendi mesleki yargılarını kullanma özgürlüğünün güvence altına alınmasıdır.*' demektedir.

Açlık Grevleri ve Hasta Hakları ile İlgili Metinler

Hasta, hekimini özgürce seçme hakkına sahiptir. Hasta, bir dış baskı altında kalmadan özgürce çalışabilen bir hekim tarafından bakılma hakkına sahiptir' maddesi açıkça göstermektedir ki birey, hangi koşul ve ortamda olursa olsun (acil durumlar hariç) özgürlüğü ve özgür karar alması şüpheli hekimi, reddedebilir ve başka hekim tarafından muayene talep edebilir.

Bir diğer hasta haklarına dair bildirge olan Amsterdam Bildirgesi'nde hasta-hekim ilişkisi işlenmiş ve tıbbi girişimi reddetme ve durdurma hakkı en doğal haklardan görülmüştür. (37)- Hasta hakları bağlamında değinebilecek son bildirge olarak Bali bildirgesi; bireyin tıbbi kararlarını özgürce verebilme hakkı, tanı ve tedaviye yönelik girişimleri reddetme hakkı, bilgilendirilme hakkı, yeterlik ve mantıklı karar verme durumlarında birey hakları, tıbbi müdahalelerde bireyin onuruna saygı gösterilmesi haklarına ayrıntılı olarak değinmektedir (38).

Konu İle İlgili Esas Bildirgeler

Dünya Tabipler Birliği'nin İnsan Hakları Konusundaki Kararı (3). İnsan hakları bağlamında hekimlerin ve hekim örgütlerinin alacağı tutumla ilgili bilgi verir: *'Dünya Tabipler Birliği ve üyesi olan tabip birlikleri, herkes için insan haklarının geçerli olmasını bekler ve insan hakları ihlalleri görüldüğünde üzerine gider. Tıp meslekleri üyeleri, genellikle insan hakları ihlallerinin ilk tanıklarıdır. Dünya Tabipler Birliği bu nedenle üye tabip birliklerini; cezaevi sisteminde çalışan doktorları net etik doğrular konusunda bilgilendirmeye, hükümlülerin insani bir bakıma almalarını engelleyen durumları çeşitli yollarla protesto etmeye ve gereksiz tutuklu bulunanların acilen saliverilmeleri için çağrıda bulunmaya davet eder'*

Açlık grevleri özelinde DTB tarafından yayınlanmış, iki bildirgeyi değerlendirebiliriz. Bunlardan ilki Tokyo Bildirgesi: 29. DTB Genel Kurulu'nda (Ekim 1975) Tokyo'da kabul edilmiştir. *'Tutukluluk ve hapis sırasındaki işkence ve öteki zalimce, insanlık dışı ya da aşağılayıcı işlem ve cezalara ilişkin olarak tıp doktorları için kılavuz'* alt başlığıyla yayınlanmıştır.

Bu bildirge maddelerinde hekimin cezaevindeki bireylerle olan ilişkisini etik çerçevelerle belirlemeye; hekimin karar almasında yol gösterici

olmaya çalışmaktadır. Zorla beslenmeye değinmektedir. Açlık grevleriyle ilgili olan madde aşağıdaki gibidir:

Bir hükümlü beslenmeyi reddettiğinde, eğer hekim, beslenmeyi gönüllü olarak reddetmenin yol açacağı sonuçlar üzerinde kişinin tam ve doğru bir yargıya varacak yetenekte olduğu kanısında ise, bu kişiyi damardan beslemeyecektir. Hükümlünün böyle bir yargıya varma yeteneği ile ilgili karar, en azından bir başka bağımsız hekimce onaylanmalıdır. Beslenmeyi reddetmenin yol açacağı sonuçların hekim tarafından hükümlüye anlatılması gerekir.'

Malta Bildirgesi

Açlık grevleri özelinde hazırlanmış ikinci ve en önemli bildirge Malta Bildirgesidir. Malta Bildirgesi Kasım 1991'de Malta'da toplanan 43. Dünya Tıp Kongresi tarafından kabul edilmiş; Eylül 1992'de İspanya'nın Marbella kentinde toplanan 44. Dünya Tıp Kongresi'nde düzeltilmiş; 2006' da Güney Afrika Pilanesberg DTB Genel Kurulunda revize edilmiştir. Malta Bildirgesi, DTB tarafından *'açlık grevcilerinin sağlığından sorumlu doktorlar için bir rehber niteliğindeki açlık grevcileri üzerine bildirge'* alt başlığıyla yayınlanmıştır.

Türk Tabipleri Birliği de 'Açlık Grevleri ve Hekimler (Klinik, Etik Yaklaşım ve Hukuksal Boyu Hekimler)' isimli kitapçığının girişinde *'açlık grevlerinde uyulacak etik ilkeler Dünya Tabipler Birliğinin 1975 Tokyo ve 1991 Malta Bildirgeleri ile şekillendirilmiştir. Hekimler, ulusal düzenlemelerden önce, uluslararası etik kurallara uymaları gerektiğini unutmamalıdır. Ulusal düzenlemelerin de bu uluslararası kabul görmüş metinlere uyması elbette beklenmelidir'* cümlesiyle tutum ve öncelikleri açıkça belirtmiştir. İki bildirgeyi vurgulamıştır.

Malta Bildirgesi, tamamıyla açlık grevcileri ve hekimler arasındaki ilişkiyi etik ilkelerle düzenlemeye çalışan, hem hekim hem de açlık grevcisinin özerkliğini, yararını sağlamaya çalışan bir metindir. 2006'daki son revizyonunda bildirge, 'giriş, ilkeler ve açlık grevlerinin yönetilmesinde kılavuz' olarak üç başlıkta toparlanmaya çalışılmıştır. İlkeler başlığı da kendi içinde, etik hareket etme görevi, özerkliğe saygı, yarar ve zarar, iki taraflı sadakati dengeleme, klinik bağımsızlık, gizlilik, güven kazanma alt başlıkları altında düzenlenmiştir.

Bildirgenin giriş kısmında, yaşamın kutsallığına saygı göstermek etik bir zorunluluk; hastanın kendi aldığı karara saygı ise görev olarak tanımlanmış ve bu iki durumun ortasındaki hekim, çelişkiyle karşı karşıya olarak tanımlanmıştır. Bildirge, açlık grevlerinde hekim-açlık grevcisi ilişkisini '*bir hekim açlık grevcisinin bakımını üstlendiği andan itibaren o kişi hekimin hastası olur. Bu durumda hasta-hekim ilişkisindeki tüm uygulama ve sorumluluklar, karşılıklı güven ve gizlilik de dahil olmak üzere geçerlidir.*' (3) şeklinde tanımlar.

Bildirge zorla tıbbi müdahale konusunda da '*Müdahale etmek ya da etmemek konusundaki son karar -temel çıkarları hastanın iyiliği olmayan- üçüncü tarafların müdahalesi olmaksızın hekimine bırakılmalıdır. Gerektiğinde hekim, hastaya açıkça, onun (hastanın) tedaviyi reddetme, koma durumunda, yapay beslenme ve ölüm riski gibi kararını kendisinin onaylayıp onaylamadığını belirtmelidir. Eğer hekim hastanın reddetme kararını onaylamıyorsa, onun başka bir hekim tarafından takip edilmesini sağlamalıdır.*' (3). demektedir.

Bildirgenin etik yaklaşımlar alt başlığında: ayrıntılı tıbbi öykü alınması; tam fizik muayene yapılması; tedavi ve bakımın grevi kırıcı baskı aracı olmaması; tıbbi sonuçların ve kişiye özel tehlikelerin net şekilde bireye iletilmesi; iletişimde sıkıntı varsa çevirmen kullanılması; açlık grevi eylemcisi istiyorsa başka bir hekim görüşü alınmasının sağlanması; her müdahalede bireyin rızasının mutlaka alınması; enfeksiyon gibi sorunlarda da hastanın tedaviyi reddetmesinin hekimde önyargı oluşturmaması; hekimin her gün hastasını ziyaret etmesi; ziyaretlerinde hastanın isteklerini, bilinç durumunu ve eylemine devam edip etmeme isteğini değerlendirmesi; bilinç kaybı durumunda hastanın isteklerinin belirlenmesi ve kayıt altına alınması gereklilikleri vurgulanır. Günlük tıbbi notların gizliliği ve korunmasından hekimin sorumlu olduğu belirtilir.

Yine Malta Bildirgesinde yapay beslenmenin hastanın isteği olmadığı sürece kesinlikle reddedilmesi gerektiği belirtilmiştir. Hastanın bilincinin kaybolması durumunda, açlık grevi sürecinde aldığı karar da göz önünde bulundurularak tedaviye devam edip etmeme kararı konusunda hekim özgür bırakılmıştır. Açlık grevi eylemcisinin özerk karar vermesinin

sağlanması için, '*açlık grevi yapan kişi baskı altında tutulabileceği ortamlardan korunmalıdır. Bu durum onun diğer açlık grevi yapanlardan ayrılmasını da gerektirebilir* (3).' maddesi konulmuştur.

2006 revizyonunun ilkeler kısmının 6. maddesi '*...açlık grevi eylemcilerinin baskıdan korunması gerekebilir. Hekimler, çoğunlukla baskıdan korumaya yardımcı olabilirler ve eylemcinin kendi gruplarından, otoritelerden ve aile gibi diğer gruplardan gelebilecek baskılara karşı farkında olmalıdır.*' şeklindedir. Giriş kısmına da '*hekimler özellikle kolektif açlık grevlerinde ya da durumlarda fark edilemeyen baskı faktörü olabileceğinden bireylerin gerçek niyetlerini sorgulamak zorundadır*' olarak düzenlenmiştir.

Malta Bildirgesinin 1992 versiyonunda '*hastanın ailesini bilgilendirmek hekimin sorumluluğundadır. Ailenin bilgilendirilmemesi ancak açlık grevcisinin talebiyle olur.*' (3) denilmektedir. 2006'daki revizyonunda ise '*eğer bireyler aynı fikirde olursa, onların akrabaları ve hukuksal danışmanları bilgilendirilir*' şeklinde düzenlenmiştir. Böylece ailenin bilgilendirilmemesi değil, bilgilendirilmesi açlık grevi eylemcisinin kararına bırakılmıştır.

Malta Bildirgesi Dünya Tabipler Birliği 206. Konsey Toplantısı'nda Türk Tabipleri Birliği'nin de katkılarıyla güncellenmiş ve 2019'da Türkiye'de yapılacak olan DTB Genel Kurul onayına iletilmiştir. Revizyon ile '*hekimlerin karar verme yeterliği olan açlık grevcilerini zorla beslememe, buna yardım etmeme ve önermeme yükümlülükleri olduğu, yeterliğini yitirmiş grevcilerin daha önceden verdikleri kararlara saygı gösterilmesi gerektiği bir kez daha ve açıkça vurgulanacağı*' belirtilmiştir (39).

Sonuç ve Değerlendirme

'*Açlık bir iletişim çeşididir*' (5). Açlık grevcileri fiziksel zayıflıklarını güçleri olarak görürler, böylece iktidarla olan güç eşitsizliğini dengeleyeceklerine inanırlar; fiziksel güçlerinin zayıflaması, otoritenin de gücünü zayıflatacağı; güç dengesizliği dengeye gelecektir (5).

Birçok ülkede yaşanan acı deneyimler DTB'yi ve Türkiye'deki acı deneyimler de TTB'yi bu konuda tutum geliştirmeye yönlendirmiştir. Tarih boyunca birçok insanlık dışı uygulamanın ilk şahidi olan hekimler; açlık grevlerinde de ilk şahit, ilk müdahil ve ilk eleştirilenlerden olmaktadır.

Birçok dünya örneğinde de görülmüştür ki siyasi erkler, çoğunlukla kendilerine yönelik yapılan ve kamuoyunda yaygın ses ve duyarlılık getiren bu eylemleri görülmez- duyulmaz kılmak istemektedir. Toplumsal tepkiyi en aza indirmeye, bireylerin özerkliğine karşın bitirmeye çalışmaktadır (4). Açlık grevi eylemcileri ise hem hayata olan bağlılıklarını kamuoyuna anlatmaya çalışmakta, hem de sağlıklarının en az zarar görmesi için uğraşmaktadırlar. *'Kişinin kendisini ölüme götürecek bir süreci gönüllü olarak başlatması ve en nihayetinde bu sürecin ölüm ve/veya ciddi bedensel / ruhsal hasarlarla sonuçlanabileceği olması, açlık grevinin en temel özgeçisidir. Kişi, bu yöntemle kendisi açısından önemli olan bir konuya dair protestosunu ve/veya ifadesini toplum vicdanını sarsacak bir şekilde, ruhsal ve fiziksel sağlığını / yaşamını geriye öteleyerek yöneticilerin ve toplumun dikkatine sunar.'* (2). Hekimlerin alacağı her karar kritik olacak ve taraflardan birini memnun etmeyebilecektir.

Açlık grevlerinin hekimler için bir diğer tartışma konusu da açlık grevcisinin bilincinin kapanması durumunda yapılması / yapılmaması gerekenler ve tıbbi müdahale edilmemesi durumunda açlık grevcisinin ölecek olması halinde etik, hukuki sorumlulukların kime ait olduğudur. Hekim, yaşamını tehlikeye atan grevcinin durumu karşısında seyirci kalabilir mi? Müdahale etmeyip, hastası konumundaki grevcinin ölümüne seyirci mi kalacaktır? Yaşatmaya çalışırsa, grevcinin ikna olmadığı durumlarda zorla besleme yöntemlerine başvuracak, bu kez de hastanın kişilik haklarına tecavüz etmiş olmayacak mıdır?

Eylemin biçimi, niteliği, tarih boyunca kutsallık atfedilen bir değer olan insan yaşamını tehdit etmektedir. Sorunun odağında insan ve onun sahip olduğu en önemli ve temel değer olan 'yaşam' vardır. *'Doğal olarak, hiç kimse ve hiçbir tüze düzeni, insanın ana rahmine düştüğü andan itibaren sahip olduğu yaşamın sona erdirilmesi olasılığına kayıtsız kalamamıştır. Bu nedenle, intihar, ötanazi, açlık grevi gibi, insan yaşamının sona ermesi ya da erdirilmesi gibi konular toplumbilimin, tüze biliminin, tıbbın ilgi alanında olmuştur.'* (6)

Hekimlerin yaşayacağı bu ikilemlerde evrensel insan hakları değerleri ve tıp içerisinde özelleşmiş etik değerler yol gösterici olacaktır. Hastaların, hekimlerin yaşayabilecekleri sorunlarda koruyucu

olacak bu etik değerler taraflara ve topluma iyi anlatılmalı hekimler tarafından sahiplenilmesi sağlanmalıdır. Sağlık emekçileri ve hekimlerin etik değerleri içselleştirerek hareket etmesi, iç görü, ön görü, özsayı ve özgüveni de yanında getirecektir. Etik değerlerin yaptırımı insanların vicdanındadır ve bu değerler ancak yasalara yol gösterici olabilir. Etik değerlere sahip çıkmak ve etkili kılmak; sivil inisiyatiflere, demokratik kitle örgütlerine düşmektedir. Hekim örgütleri de tıp etiği değerlerini ve onu uygulayan hekimleri savunmak, bilinçlendirmek, farkındalık yaratmakla sorumludurlar. Gerek DTB gerekse TTB muhatabı oldukları açlık grevleri ile ilgili inisiyatif almışlar, çalışma yürütmüşler ve yürütmektedirler.

Ancak hekimler de unutmamalıdır ki açlık bir hastalık ve açlık grevi eylemcisi de hasta değildir. Açlık grevini ortadan kaldıracak şey de sağlık emekçilerinin tedavisi değildir. Hekimler açlık grevcisinin yaşam kalitesini yüksek tutmaya çalışırken, açlık grevinin beden üzerindeki yüküne ek hastalıklar gibi yükler eklenmesine engel olmaya çalışırlar. Açlık grevcisi eylemini sonlandırma kararı aldığıda sağlığına kavuşması için çaba sarf ederler. İktidarlar için bireylerin hasta olması her zaman aç olmaları yerine tercih edilir. *'Hastayım ifadesi onlar için açım ifadesinden daha tehlikesizdir.'* (5). *Scheper-Hughes: 'Aç bir vücut, içinde bulunduğu topluma karşı güçlü bir eleştirmendir. Hasta biri ise hiç kimseye karışmaz'* (5).

DTB'nin ve TTB'nin özerklik başlığında halen tartışması, tutum belirlemesi gereken durumlar vardır. Dünya Tabipler Birliği'nin, hastaların son dönemlerinde 'doğal ölüm' sürecine saygı gösterilmeli yaklaşımı açlık grevleri için muğlak kalmaktadır. Her gelen gün sorumluluk sahibi bireylere/hekimlere yeni görevler yüklemekte ve onlardan çağdaş/ uygulanabilir cevaplar beklemektedir. *'...çok mükemmel tanımlamalar/saptamalar içeren, sorunları çok iyi sıralayan öyle metinler yazılmaktadır ki. Ama bu metinler, yalnızca sorunları tanımlamakta, sorunlar arasındaki ilişkileri açıklamaktan ısrarla kaçınmaktadır. Yani parçaları dizmekte, bunları bütünlüyle ilişkilendirmemektedir; 'puzzle'ın bütün parçaları vardır, eksiksiz olarak, ama ortada anlamlı/sahici bir görüntü yoktur! Bir sorunu etkileyen faktörleri yan yana/alt alta sıralayıp, bunların birbirleri ile ilişkisi olmayan kendi içinde özerk yapılar olarak nitelemek; sorunlara*

yapılacak müdahaleleri, onları belirleyen güç ilişkileri ve yapılardan bağımsız olarak ele almak, ideolojik olarak tercih edilmektedir. Sağlık alanında da, doğum kontrolü, teknoloji transferi, globalleşme gibi yaklaşımların, az gelişmişliğe çare olacağını ifade etmek aynı anlama gelmektedir.' (40).

Genetik verilerin saklanması, gen ve mahremiyet ilişkisi, cinsel yönelim ve cinsiyet kimliği açısından LGBTİ+'ların sağlık hakları, dünyanın birçok yerinde yasal olarak kabul edilmiş ve uygulanmakta olan ötanazi, hekim yardımcı intihar, biyopolitikalar, sağlık politikaları, savaş/ toplumsal travmalarda hekim tutumu, açlık grevlerinde hekim tutumu gibi birçok konuda insanlık bize yeni görevler vermektedir. Böylesi birçok başlığı tartışmamızı, tartıştırmamızı istemekte ve bizden yol gösterici, pratik, uygulanabilir cevaplar beklemektedir. Bu amaç için hazırlanan DTB ve TTB Etik Bildirgeleri olması gerekeni tanımlamakta ve hekimlerin etik sorumluluklarına vurgu yapmaktadır, ancak bu metinlerin ifadesini bulduğu uygulamalar pratik yaşamda farklı ülke koşullarında karşılığını bulamayabilmektedir.

Hekimler ve sağlık çalışanları her gün etik kararlarla yüz yüze gelirler, bunların bir kısmı oldukça tanındıktır ve ilgili rehberler eşliğinde çözüme kavuşturulabilir, bir kısmı yenidir ve danışmanlığa gereksinim gösterir, bir kısmı da henüz çözümsüz olabilir...

Hekimler öncelikle, karşı karşıya oldukları tıbbi durumun gerçekten bir etik sorun oluşturup oluşturmadığını açıklığa kavuşturmalıdırlar. Mevcut durum idari ya da yönetsel bir sorun da olabilir ya da sorun çok boyutlu olup; sosyal, ekonomik, hukuki nitelikler de taşıyabilir.

Karar verme sürecinde "tıbbi belirleyenlerin" yanı sıra; "hastanın tercihleri ve aydınlatılmış onamı", "yaşam kalitesi" ve hukuki, sosyal, ekonomik, toplumsal "diğer belirleyenler" dikkate alınmak durumundadır. İster bireysel isterse kurumsal kararlar olsun verilen kararların ve uygulamaların etikolegal açıdan temellendirilmesi, haklı çıkarılabilmesi önemlidir. Bu hem sağlık çalışanı hem de kamu vicdanı açısından önemlidir.

Günümüzün siyasi, etik, toplumsal ve felsefi sorunu, bireyi devletten ve devletin kurumlarından kurtarmaya çalışmak değil, kendimizi hem devletten hem de devletle ilintili

olan bireyselleştirme türünden kurtarmaktır. Yüzyıllardan beri dayatılmakta olan bu bireyselliği reddederek yeni öznellik biçimlerine geçerlilik kazandırmak zorundayız. Bugünkü hedef belki ne olduğumuzu keşfetmek değil, olduğumuz şeyi reddetmektir.' (41).

İletişim: Dr. Onur Naci Karahancı

E-posta: onurnaci@gmail.com

Kaynaklar

1. Oguz, N., Felsefi Yaklaşımların Işığında Klinik Etiğe Giriş. Klinik Etik. İstanbul: Nobel, 2001: p. 9-25.
2. Cengiz, S., Mahpusların Açlık Grevi Ve Zorla Besleme Parodoksu Işığında Hekim Sorumluluğu. TBB Dergisi, 2010. 88: p. 421-438.
3. Yayınları, TTB., Sağlıkla İlgili Uluslararası Belgeler. 2009, Ankara. 264.
4. Soyer, A., Açlık Grevleri/Ölüm Oruçları, TTB ve Son Tartışmalar. TOPLUM ve HEKİM, 2000. 15(6).
5. Russell, S.A., Açlık Doğal Olmayan Bir Tarih. 2014, İstanbul MAYA KİTAP. 314.
6. Sevinç, M., Bir İnsan Hakları Olarak: Açlık Grevi. Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 2002. 57(01).
7. Yayınları, T.T.B., Açlık Grevleri ve Hekimler Klinik, Etik Yaklaşım ve Hukuksal Boyut. Vol. 1. 2012, Ankara: Türk Tabipleri Birliği
8. Hennessey, T., Hunger Strike: Margaret Thatcher's Battle with the IRA, 1980-1981. 2013: Irish Academic Press.
9. Kalk, W. and Y. Veriava, Hospital management of voluntary total fasting among political prisoners. The Lancet, 1991. 337(8742): p. 660-662.
10. Dougherty, S.M., et al., Hunger strikers: Ethical and legal dimensions of medical complicity in torture at Guantanamo Bay. Prehospital and disaster medicine, 2013. 28(6): p. 616-624.
11. Prisoners on hunger strike in Kyrgyzstan sew up their mouths. 2012 (cited 2017 19.07.2017); Available from: <http://www.independent.co.uk/news/world/asia/prisoners-on-hunger-strike-in-kyrgyzstan-sew-up-their-mouths-6296125.html>.
12. Reiter, K., The Supermax Prison: A Blunt Means of Control, or a Subtle Form of Violence? Radical Philosophy Review, 2014. 17(2): p. 457-475.
13. Sri Lanka Tamil prisoners on hunger strike demand release. 2015 (cited 2017 19.07.2017); Available from: <http://www.bbc.com/news/world-asia-34509955>.
14. Filistinli mahkumlar Mervan Barguti liderliğinde toplu açlık grevinde. 2017 (cited 2017 19.07.2017); Available from: <http://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-39620458>.
15. Altunel, M., Sivil İtaatsizlik ve Mohandas K. Gandhi. 2011, TBB Dergisi (93).

16. Yılmaz, S., Demokratik Hukuk Devletinde Sivil İtaatsizlik Olgusu, Şiddet Döngüsünü Kırmada Hukukun Rolü. Hukukun Gençleri Sempozyumu, Ankara: Umut Vakfı Erişim Tarihi, 2011. 5.
17. Macit, M.H., Şiddet İçermeyen Bir Eylem: John Rawls'da Sivil İtaatsizlik/an action Which Does not Consist OF Violent: Civil Disobedience in John Rawls. Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi, 2007(16).
18. Büken, N.Ö. Kamu Vicdanına Çağrı Yapan Bir Sivil İtaatsizlik Örneği Olarak Gezi Parkı Olayları. 2013 (cited 2017 21.07.2017); Available from: <http://www.sagliginsesi.com/kamu-vicdanina-cagri-yapan-bir-sivil-itaatsizlik-ornegi-olarak-gezi-parki-olaylari-4922h.htm>.
19. Açlık Grevinin 16. Günü Onbinlerce İnsan Vahşice İşlenen Bu Cinayeti Hükümete Haber Veriyor Nazımı Öldüremek İsteyenler Yargılanmalı, in Nazım Hikmet. 1950.
20. Nurettin Gülmez, S.A., Celal Bayar'ın Kayseri Cezaevi'nden Tahliyelerinin Basına Yansımaları. Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, 2014. 14(29): p. 249-282.
21. Bargu, B., Starve and Immolate: The Politics of Human Weapons. 2014: Columbia University Press.
22. Altun, G. and B.U. Altun, Açlık ve Açlık Grevlerinin Klinik, Etik ve Hukuki Açından Değerlendirilmesi.
23. Konseyi, T.T.B.M. Türk Tabipleri Birliği Merkez Konseyi 2000-2002 Çalışma Raporu. 2002; Available from: https://www.ttb.org.tr/c_rapor/2000-2002/2000-2002_b.pdf.
24. Hekimlik, Hekimliğin Bağımsız Mesleki Tutumu, Türk Tabipleri Birliği Merkez Konseyi Yargılanıyor! 2001; Available from: http://www.ttb.org.tr/eweb/BASIN/mayis01/18_0.html.
25. Vakfı, T.İ.H., Türkiye İnsan Hakları Raporu 2012 2013, Ankara: BULUŞ Tasarım ve Matbaacılık Hizmetleri San. Tic.
26. Kemal Gün oğlunu defnetti, açlık grevi sona erdi. 2017 (cited 2017 19.07.2017); Available from: <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/18598/kemal-gun-oglunu-defnetti-aclik-grevi-sona-erdi>.
27. 29-30 Nisan 2017 TİHV Dokümantasyon Merkezi Günlük İnsan Hakları Raporu. 2017 (cited 2017 19.07.2017); Available from: <http://tihv.org.tr/29-30-nisan-2017-tihv-dokumantasyon-merkezi-gunluk-insan-haklari-raporu/>.
28. Nuriye Gülmen ve Semih Özakça tutuklandı. 2017 (cited 2017 19.07.2017); Available from: <http://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-40006978>.
29. Aşçıdan Gülmen ve Özakça'ya destek: Herkesi doyuruyor kendi yemiyor. 2017 (cited 2017 19.07.2017); Available from: http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/turkiye/752728/Ascidan_Gulmen_ve_Ozakca_ya_destek_Herkesi_doyuruyor_kendi_yemiyor.html.
30. Vakfı, T.İ.H., Göz Yaşartıcı Kimyasallar ve Toplumsal Olaylarda Zor Kullanım Araçlarının Neden Olduğu Sağlık Sorunlarında Tıbbi Destek ve Belgeleme. Ankara: Türkiye İnsan Hakları Vakfı
31. İşkence ve Diğer Zalimane İnsanlık Dışı Aşağılayıcı Muamele veya Cezaların Etkili Biçimde Soruşturulması ve Belgelendirilmesi için El Kilavuzu, 'İstanbul Protokolü' 2003 (cited 2017 19.07.2017); Available from: http://www.tihv.org.tr/wp-content/uploads/2015/06/Istanbul_Protokolu.pdf.
32. Büken, N.Ö., Etik ve Bir Meslek Etiği Olarak Tıp Etiği.
33. Beauchamp, T.L. and J.F. Childress, Principles of biomedical ethics. 2001: Oxford University Press, USA.
34. Büken, N.Ö. Klinik Araştırma Özelinde Etik Analiz, Etik Değerler ve Yargılar. 2009; Available from: <http://www.sagliginsesi.com/klinik-arastirma-ozelinde-etik-analiz-etik-degerler-ve-yargilar-2019h.htm>.
35. Soyer, A., Tıp ve İnsan Hakları İlişkisinin Dinamikleri. Toplum ve Hekim, 1996. 11(75): p. 27-28.
36. İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi. 2005 (cited 2017 19.07.2017); Available from: http://www.ttb.org.tr/mevzuat/index.php?option=com_content&view=article&id=105:san-haklari-evrensel-bdges-&Itemid=36.
37. Avrupa Hasta Haklarının Geliştirilmesi Bildirgesi Olarak Amsterdam Bildirgesi. 28-30 Mart 1994; Available from: <http://www.adanasm.gov.tr/uploads/subeler/sbs/files/Amsterdam%20Bildirgesi.pdf>.
38. Bali Bildirgesi. 1995; Available from: <https://sbu.saglik.gov.tr/hastahaklari/bali.htm>.
39. Dünya Tabipler Birliği 206. Konsey Toplantısı. 2017 (cited 2017 19.07.2017); Available from: <http://www.ttb.org.tr/index.php/Haberler/dtb-6663.html>.
40. Soyer, A., Dünya Sağlık Örgütü, Alma Ata Bildirgesi, İdeoloji vb. Üzerine. Toplum ve Hekim, 2002. 17(2).
41. Işık, S., Foucault'da İktidar, Özgürlük ve Direniş.